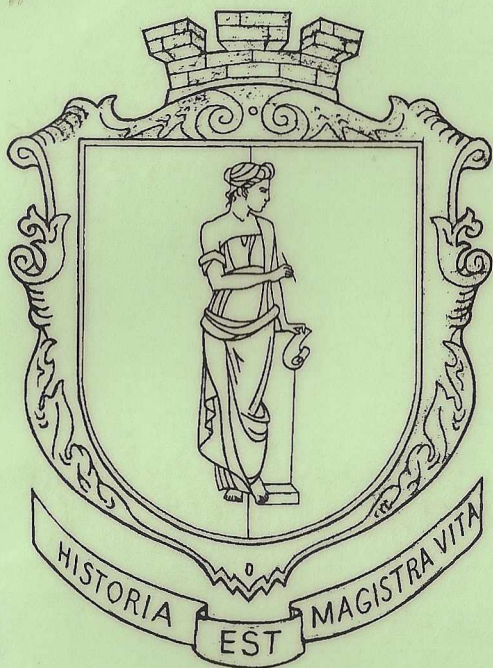

94/100/082)

Д 70

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 4

ЧИРВА Ю.І.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЮЛІАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Календар як певна система обліку часу є важливою складовою функціонування сучасного суспільства, оскільки саме він надає можливість орієнтуватися в часі, зіставляти події, планувати майбутню діяльність. Поява перших календарів відноситься до часів існування перших цивілізацій – Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Стародавніх Індії та Китаю. Необхідність в системному обліку часу виникла з практичних потреб суспільства, в першу чергу, з потреби чіткого визначення часу проведення підготовчих сільськогосподарських робіт різних етапів землеробського циклу. Природа надала людям можливість взяти за основу календарних систем такі рівні проміжки часу як сонячний рік (період обертання Землі навколо Сонця) та синодальний місяць (період обертання Місяця навколо Землі). Проблема співвідношення зазначених відрізків часу між собою була і залишається головною проблемою хронології. Е.Авені зазначає: « В той час, як рік пов'язаний з рухом Сонця, місяці належать до руху Місяця, будучи пов'язаними з періодами його обертання навколо Землі» (1,96). В конкретних історичних умовах все це приводить до розуміння необхідності проведення «корекції» календарного року до року астрономічного. Саме такою і була реформа календаря у Стародавньому Римі, здійснена з ініціативи Юлія Цезаря у 46 р. до н.е. Названий на честь реформатора юліанським, новий календар став більше ніж на півтора тисячоріччя основою європейської хронології.

За таких умов виглядає абсолютно логічною велика увага, яку приділяють науковці до питань підготовки, проведення та наслідків здійснення юліанської реформи римського календаря. Історія юліанського календаря постійно перебуває в центрі наукових інтересів двох груп дослідників. До першої з них належать ті, хто поставив собі за мету ретельно проаналізувати різномані-

тні аспекти бурхливої реформаторської діяльності Юлія Цезаря, в тому числі і щодо існуючого календаря. Такими були античні автори – Плутарх, Гай Светоній Транквілл, Саллюстій, мислитель Відродження Колюччо Салютаті та Леонардо Бруні, історики XIX – XX ст. Б.Г.Нібур, Г.Моммзен, Г.Ферреро, Р.Віппер, Е.Мейер, М.Машкін, С.Утченко. Іншу групу являють собою спеціалісти з історичної хронології, для яких юліанський календар виступає як одна з численних спроб наблизитися до узгодження календарного та астрономічного року. У зазначеному аспекті виділяються роботи Е.Бікермана, І.Климишина, О.Каменцевої, М.Володомонова, О.Бородіна, Е.Авені.

Необхідність проведення календарної реформи в I ст. до н.е. буде зрозумілою лише за умов ознайомлення з основними принципами того календаря, що існував в Римі з VIII ст. до н.е. і увійшов в історію під назвою давньоримського. За ним календарний рік складався з 10 місяців, перший із яких був березень – «мартіус», названий на честь бога Марса. Назва другого місяця – «апріліс» - походить від слова «аперіо», що означає «розкривати» (цього місяця на деревах розкриваються бурульки). Третій місяць був названий на честь богині Майї – «майюс», що символізувало цвітіння рослин. Далі йшов місяць «юніус», який отримав назву від імені богині Юнони. Наступні місяці отримали назву за порядковими номерами: п'ятий – «квінтіліс», шостий – «секстіліс», сьомий – «септембер», восьмий – «октобер», дев'ятий – «новембер», десятий – «децембер» (4,16). Рік складався з 304 днів, що розподілялися за місяцями нерівномірно. Слід також брати до уваги, що в Італії існували календарні розбіжності регіонального характеру. Так, в місті Альба мартіус складався з 36 днів, а септембер – з 16. В Тускулі місяць квінтилій налічував 36 днів, а октобер – 32, в Арретії ж цей місяць мав аж 39 днів (7,11).

Такий підхід до системи літочислення не міг, звичайно, довго залишатися незмінним. Проблему створення більш досконалого календаря вирішив, за свідченням Плутарха, наприкінці VIII ст. до н.е. цар Рима Нума Помпілій (9,145). Останній запровадив до календаря два додаткових місяця – «януаріус», що отримав назву на честь бога Януса, та «февруаріус», чия назва, швидше за все, походить від слова «февруаре» - «очищати». Рік тепер починався не з мартіуса, а з януаріуса. У календарі Нуми

сім місяців: януаріус, апріліс, юніус, секстіліс, септембер, новембер і децембер мали по 29 днів, чотири – мартіус, майюс, квінтіліс, октобер – по 31. І тільки фебруаріус нараховував 28 днів (8,277). Завдяки календарній реформі рік у Римі відтепер складався з 355 днів.

Тепер тривалість календарного року майже співпадала з тривалістю місячного (синодального) року, що дорівнював 354,4 доби. Це не було випадковим, оскільки римляни тоді користувалися саме місячним календарем. Але пори року, визначені в такий спосіб, аж ніяк не відповідали явищам природи. Щоб уникнути такої невідповідності і «утримати» пори року на своїх місцях (тобто подолати несумірність сонячного року та синодального місяця), в календар почали вставляти додатковий місяць – «мерцедоній». Такий місяць містив 22 або 23 дні і додавався через рік. Тому за тривалістю роки чергувалися і містили 377 (355+22), 355 і 378 (355+23) днів. Кожний період в чотири роки мав два коротких та два довгих роки, а середня тривалість року складала 366,25 днів (12,67).

Мерцедоній римляни вставляли між 23 і 24 днем фебруаріуса. Здійснювати ці вставки та визначати тривалість мерцедонія було доручено спеціальним жрецам – понтифікам. По суті саме на них в Римі покладався облік часу. Понтифіки визначали початок нового року, а оскільки робили це досить довільно, то заплутали вкрай ситуацію з календарем. При цьому вони дуже часто зловживали своїми можливостями: робили рік більш довгим і, тим самим, збільшували термін перебування на виборних посадах своїх друзів, або, навпаки, скорочували його, якщо на посаді перебувала чужа для жреців особа. Часом різниця між днем календарного та астрономічного років складала 90 днів. Саме так сталося у 46 р. до н.е. Причиною такого стану було те, що з 59 по 46 роки до н.е. «довгих» років не було взагалі (7,11). Вольтер з цього приводу зазначав: «Римські полководці завжди перемагали, але ніколи не знали, в який день це траплялося».

Ще однією особливістю давньоримського календаря була наявність спеціального способу обліку днів в кожному місяці. Перший день місяця римляни називали «календами» - від слова *calare* – «проголошувати». Пов'язано це з тим, що початок кожного місяця понтифіки проголошували на народних зборах.

Сьомий день в чотирьох довгих місяцях або п'ятий в решті восьми мав назву «нони» (від *nonus* – «дев'ятий» від повної луни). Нони приблизно співпадали з фазами Місяця. Саме в нони понтифіки повідомляли народу, які свята очікуються цього місяця, а в нони фебруаріуса – чи буде здійснена вставка додаткових днів. П'ятнадцятий день місяця мав назву «іди». Нарешті, день перед календами звався в римському календарі «канун» (8,279-280).

Практичні потреби римського суспільства в середині I ст. до н.е. вимагали наведення порядку в календарі. Ця велетенська робота була здійснена у Римі з ініціативи Юлія Цезаря (100 – 44 рр. до н.е.). За ім'ям останнього новий календар отримав назву юліанського. «Астрономічна невідповідність тривала доти, доки Юлій Цезар здобув достатню владу, щоб по-диктаторськи підтримати висновки астрономів», - підкреслював А. Дж. Тойнбі (11,63). Підготовка календарної реформи 46 р. до н.е. була покладена на александрійця Созигена (4,15). Той взяв в основу своїх підрахунків сонячний рік з приблизною тривалістю 365,25 днів. Щоб звести рік до цілої кількості днів – 365, довелося подовжити фебруаріус. Тому раз на чотири роки цей місяць отримував додатковий день. При цьому не додавали 29 лютого, а просто повторювали день 24 лютого. Оскільки римляни визначали певне число місяця, виходячи з того, яким за ліком був цей день від найближчого до нього попереднього дня, що звався календи, нони чи іди (при цьому рахували і сам день календ, нон чи ід), то 24 лютого було шостим днем перед березневими календами, а додатковий день після нього, також 24 лютого, доводилося називати «двічі шостим» (бісекстус). Тому і весь такий рік став зватися «бісекстус». Від нього утворилося слов'янське – «високосний» (12,68).

Реформою також було упорядковано число днів в місяці за наступним принципом: непарний місяць має 31 день, парний – 30. В нових календарних місяцях повністю збереглося місце нон та ід, однак у зв'язку з подовженням місяців в деяких з них збільшилося число днів до календ.

На момент реформи календар пішов вперед від зміни пор року, як вже зазначалося, на 90 днів, так що 1 січня календарного року повинно було припадати на 3 жовтня. Тому в останньому році старого календаря були вставлені три місяці: мерцедоній

з 23 днів та два безіменних місяця (33 і 34 дні) між новембером і децембером. Цей рік було названо «роком плутанини». Крім того, Юлій Цезар вирішив почати облік днів в новому році з повні, яка припадала саме на 1 січня. За таких умов назви місяців, які виникли з числівника, втратили смисл: октобер (восьмий) фактично став десятим, децембер (десятий) – дванадцятим. Проте, назви місяців та їх порядок збереглися. На думку Е.Бікермана, «Цезар не переробляв римський календар, він просто відмовився від нього і натомість встановив постійний сонячний календар з 365,25 днів, який відповідав порам року» (2,42). З прийняттям юліанського календаря римляни звільнилися від подвійної системи обліку часу – за Місяцем і за Сонцем. Шануючи зазначену заслугу Цезаря перед Римом, Сенат перейменував місяць квінтіліс в «юліус».

Після удосконалення календаря Юлієм Цезарем понтифіки, продовжуючи вести лічбу днів, з нез'ясованих причин знову порушили встановлений порядок і стали призначати високосні роки не через три роки на четвертий, а через два на третій. В результаті календарний цикл знову було заплутано: з 44 до 9 р. до н.е. було запроваджено 12 високосних років замість 9 (8,289). Помилку помітили лише у 8 р. до н.е. за часів правління імператора Августа (63 р. до н.е. – 14 р.). Тому протягом 16 років – з 9 р. до н.е. до 8 р. – високосних років не було взагалі. У зв'язку з цим Сенат, враховуючи заслуги імператора у справі «виправлення» календаря, перейменував місяць секстиліс в «августус». Але тривалість цього місяця була встановлена Юлієм Цезарем в 30 днів. Тепер же до нього додали ще один день, «відібравши» його у фебруаріуса. А щоб три місяці – юліус, августус та септембер – не містили підряд по 31 дню, то з септембера один день був перенесений на октобер, а від новембера – один день на децембер. Тим самим було порушене запроваджене Цезарем правильне чергування довгих і коротких місяців, а перше півріччя стало на чотири дні менше за друге.

Необхідно зазначити, що і після Августа деякі імператори намагалися увінчати своє ім'я в календарі. Так, за часи правління Тиберія (14-37 рр.) Сенат перейменував місяць септембер в «тиберіус», в період імператорства Антоніна Пія (138-161 рр.) – той самий місяць в «антоніус», при Аврелії Коммоді (176-192 рр.) – в «коммодус». Октобер за часів Доміціана (81-96 рр.)

отримав назву «доміціанус» (8,291). Але всі амбіційні прагнення згаданих правителів не витримали перевірки часом.

Повертаючись до юліанського календаря, слід зазначити, що навіть після реформ Августа він не став ідеальним, оскільки тривалість року визначалася приблизно в 365,25 днів. При цьому для рівного обліку три роки вважалися такими, що містили по 365 днів, а кожен четвертий – 366 днів. З цією поправкою тривалість року за юліанським календарем була в середньому на 11 хвилин 14 секунд довшою за тривалість астрономічного (тропічного) року, що складало одну добу за 128 років і три дні за 400 років (6,11).

Подальша доля юліанського календаря тісно пов'язана з історією християнської церкви. В 324 р. римський імператор Константин (287-337 рр.) проголосив християнство державною релігією. А вже через рік, в 325 р. в малоазійському місті Нікея відбувся церковний собор, на якому запроваджений Цезарем календар був проголошений основою хронології всього християнського світу. Проте й сама церква суттєво вплинула на побудову юліанського календаря. Справа в тому, що останній не мав поділу на семиденні відрізки часу – тижні, оскільки римляни протягом місяця орієнтувалися виключно за календами, нонами та ідами. Нікейський собор, відповідно до Святого письма, запровадив зазначений поділ місяця, який і до сьогодні використовується у незмінному вигляді.

На перший погляд здається парадоксальним той факт, що християнська церква сумлінно сприйняла язичницький юліанський календар. Але ж, то був час формування підвалин сучасної європейської цивілізації, коли, за влучним висловом М.Данилевського, «подальший історичний прогрес міг і переважно повинен був полягати в досягненні більшої багатосторонності засобом поєднання в одному і тому ж культурному типі декількох сторін, що до цього себе виявляли роздільно» (5,417).

На Нікейському соборі жваво обговорювалося і питання щодо визначення дня Пасхи. На той час в кожній з провінцій величезної Римської імперії були свої уявлення про те, коли слід відзначати Великдень і як встановлювати його щорічну дату. Так, християни Малої Азії і Палестини святкували Пасху разом з іудеями в ніч з 14 на 15 нісана (місяць єврейського календаря), в

Александрії в неділю, що припадає на період з 15 по 21 нісана. Врешті-решт, після тривалих богословських диспутів було встановлено річний цикл християнських свят за юліанським календарем. Пасха повинна святкуватися в першу неділю після першого весняного рівнодення. «Батьки церкви», які прийняли таке рішення, сподівалися, що так воно було у 325 р. і так само буде у майбутньому. Проте внаслідок невідповідності юліанського календаря астрономічному року на 11 хвилин і 14 секунд весняне рівнодення поступово зміщувалося на більш ранні строки, що не могло не вплинути на визначення дня Пасхи. Наприклад, наприкінці XVI ст. весняне рівнодення припадало на 11 березня, тоді як в III ст. воно було 21 березня. Оскільки церковні канони не допускали святкування Пасхи за межами періоду з 22 березня по 25 квітня (так звані Пасхальні межі), то необхідність проведення календарної реформи стала очевидною.

Власне кажучи, спроби здійснення реформи існуючого календаря спостерігалися ще з XI ст. Саме тоді відомий перський поет і вчений Омар Хайям запропонував вносити поправки до календаря кожні 33 роки, що робило б його більш досконалим (10,59). Однак для Європи того часу найбільш вагомим аргументом була позиція папського престолу. Проблеми календарної реформи активно обговорювалися католицькою церквою на Базельському (1437 р.), Латеранському (1512-1517 рр.) та Трідентському (1545-1563 рр.) соборах (7,301). Свою версію реформи запропонував у 1560 р. веронський астроном Петрус Пітаг. Проте реалізація зазначеної реформи була здійснена лише у 1582 р. «В західнохристиянському суспільстві шістнадцятого сторіччя, дарма що доба Галілея вже наступала на п'яти доби святого Томи Аквінського, вважалося, що тільки папа може, так би мовити, натиснути кнопку, аби пустити в хід реформу календаря», - підкреслював А. Дж. Тойнбі (11,63). Саме з ініціативи римського папи Григорія XIII календар набув сучасного вигляду. Названий на його честь григоріанський календар прийшов на зміну юліанському.

Однак зазначеного року новий календар набув поширення лише в Іспанії, Італії, Польщі, Португалії, Франції, тобто в країнах католицького світу. У 1583 р. його запровадили в Нідерландах та Баварії, ще через рік – в Австрії і Швейцарії, у 1587 р. – в Угорщині. В протестантські країни григоріанський календар прийшов набагато пізніше. Так, в Англії користувалися юліанським календарем до 1752 р., в Швеції та Фінляндії – до 1753 р. І

лише на початку ХХ ст. зміна календарів відбулася в православних країнах: 1916 р. – в Болгарії, 1919 р.- в Сербії та Румунії, 1934 р. – в Греції.

Питання можливості переходу Росії з юліанського на григоріанський календар обговорювалося вже з 30-х рр. ХІХ ст. У 1899 р. при Російському астрономічному товаристві була утворена Комісія з реформи календаря на чолі з Д. Менделєєвим. Проте, запровадження нового стилю в Росії відбулося вже за радянських часів. 24 січня 1918 р. РНК РСФРР прийняв «Декрет про запровадження в Російській республіці західноєвропейського календаря».

Не дивлячись на те, що вже майже 90 років українське суспільство живе за григоріанським календарем, історична пам'ять чітко фіксує рудименти старого стилю. Прикладом може послужити використання словосполучення «жовтнева революція», річниці якої до останнього часу святкувалися на державному рівні 7-8 листопада.

В цілому ж юліанський календар протягом більш як півтори тисячі років відігравав роль одного із стабілізуючих факторів в розвитку світової цивілізації, долав замкнутість європейських народів та сприяв їх самовизначенню як саме європейців.

Література

1. Авени Э. Империи времени. - К., 1998.
2. Бикерман Э. Хронология древнего мира. - М., 1975.
3. Бородин О.Р. Человек и время. - М., 1991
4. Володомонов Н.В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее. - М., 1974.
5. Данилевский Н. Россия и Европа // Византизм и славянство. Великий спор. - М., 2001.- С.325-486.
6. Завельский В.С. Время и его измерение. - М., 1972.
7. Календар і годинник у Римі // Історія України. - 1999.- №3.
8. Климишин И.А. Календарь и хронология. - М., 1990.
9. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. - М., 1990.- Т.1.
10. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология. - М., 1981.
11. Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. - К., 1995. - Т.2.
12. Хренов Л.С., Голуб И.Я. Время и календарь. - М., 1989.